Zsinka László

Az európai történelem historiográfiai alapvonalai

A civilizációk történelmi portréját számos szempont alapján rajzolhatjuk meg. Egy civilizáció karakterét jól jellemzi az „időről" – annak múlásáról, szerkezetéről, irányáról – alkotott felfogása. A nyugati modernség civilizációja éppúgy létrehozta a maga sajátos időképzetét, mint a különböző archaikus társadalmak. A nagy világvallások között a zsidóság és a kereszténység időfelfogása kezdettől fogva különleges jelentőségre tett szert. A zsidó és a keresztény időképzet nélkül a modern haladáselvűség fogalma sohasem született volna meg. A nyugati modernség fejlődéselvű történelemszemlélete mégis számos vonatkozásban eltér a keresztény időfogalomtól. A továbbiakban a különféle időfelfogások különbségeinek értelmezésére teszünk kísérletet, és innen kiindulva mutatjuk be az európai történelmi fejlődés más civilizációkhoz viszonyított egyedi vonásait. E keretben kerül sor az európai múlt értelmezésével kapcsolatos koncepciók, illetve azok alakulásának bemutatására. Az európai történetírók sohasem függetleníthették magukat attól, hogy saját civilizációjuk milyen időfelfogásból kiindulva értelmezi jellegzetes történelmi mozgásformáját. Ezek a gondolkodási keretek az európai történelem értelmezésének historiográfiai alapvonalait is befolyásolták.

Az idő fogalma az európai civilizációban

A ciklikus és a lineáris időképzet

A ciklikus időképzet és az „örök visszatérés" mítosza

A vallástörténeti kutatások szerint az emberiség népeinek története során a ciklikus-körkörös időképzet bizonyult általánosnak, és ehhez képest a lineáris időfelfogás kivételnek tekinthető. A ciklikus időképzet alatt azt értjük, hogy az archaikus társadalmak az idő elmúlását saját kezdeteihez visszatérő és önmagát ismétlő jelenségként fogták fel, míg a lineáris időképzet az események egyszeriségére és az idő valódi múlására helyezte a hangsúlyt. A körkörös időfelfogás nem fogadta el az időben zajló történelem lehetőségét, míg a lineáris időképzet hozzájárult a történelmi változás és az emberi haladás fogalmának kialakításához. A neves vallástörténész, Mircea Eliade szerint az archaikus társadalmak időfelfogása mindig is az idő tagadására épült. Eliade úgy vélte, hogy az archaikus ember cselekedetei mindig istenségek, vagy felsőbb szellemi lények tetteinek a megismétlései. A premodern kor embere egyfajta mitikus őskezdethez nyúlt vissza, azaz történelmen túli mintákat keresett cselekedetei megalapozásához, és vagy elutasította, vagy periodikusan megismételte az időt. Ezt a jelenséget nevezte Eliade „örök visszatérésnek".

Részlet a szerző *Az európai civilizáció születése. I. Történelmi keretek* című megjelenés alatt álló könyvéből.

Legjellegzetesebbnek talán az indiaiak időfelfogása tekinthető, amely a hindu papság kozmológiai spekulációinak eredményeként formálódott. Az indiai gondolkodás szerint a világ egymáshoz hierarchikusan viszonyuló korszakokra tagolódik. A hinduk által világévnek nevezett időszak világnapok sorát tartalmazza, amelyen belül további alkorszakok figyelhetők meg. Az idő múlása e ciklusok ismétlődésével jár együtt, amely a társadalom erkölcsi viszonyainak emelkedését és hanyatlását is magában hordozza. A hindu világszemlélet több millió éves ciklusokban gondolkodott, és ezek állandó megújulása a kozmikus rend élményét jelentette az egyén számára. A hindu hívő éppúgy kicsinek és elveszettnek érezhette magát a kozmikus ciklusok rendszerében, mint a 20. századi ember a modern fizika kialakulásával óriásira táguló világegyetemben.

Zsidóság, kereszténység és a lineáris időképzet

A ciklikus időképzethez képest az ószövetségi próféták szolgáltatták ki először az embert a „történelem rémületének". A próféták a Kr. e. 1. évezred első felében élesen támadták a dávidi királyságot az egyistenhittől való eltérés és az erkölcsi hanyatlás ténye miatt. A próféták szerint Jahve büntető cselekedeteivel a közeljövőben visszaigazolja kritikájukat. A zsidó nép egyetlen lehetősége, hogy megmeneküljön Isten haragjától, ha őszinte bűnbánatot gyakorol. Ettől fogva a történelmi események Isten szándékaiból váltak levezethetővé, ezért önmagukban való jelentést nyertek. A próféták szemléletmódja önálló értéket tulajdonított a történelemnek. Jahve büntetése egyfajta *negatív hierophánia*nak (hierophánia = Isten megnyilvánulása) tekinthető, de a zsidó vallási gondolkodás a *pozitív hierophánia*k lehetőségét is ismerte. A zsidók Egyiptomból való szabadulásával kapcsolatban alakult ki az a gondolat, hogy Isten szabadító tettei a történelemben nyilatkoznak meg. Ennek nyomán a történelem az ember és a transzcendens Isten találkozásának színterévé vált, ami korábban nem látott fontosságot kölcsönzött a valódi és konkrét időben zajló eseményeknek.

A kereszténység megörökölte a zsidóságtól a lineáris időképzetet. A keresztények legfontosabb *pozitív hierophániája,* Jézus megváltó cselekedete a zsidók Egyiptomból való szabadulásával, mint ószövetségi előképpel együtt kerül ma is bemutatásra a húsvéti liturgiában. Jahve Mózes népével szemben megnyilvánuló szabadító tette Jézus Krisztus megváltó misztériumát, mint a keresztények számára felülmúlhatatlan szabadítást elővételezi. A kereszténység tehát éppúgy magáévá tette a történelemben megnyilvánuló Isten képzetét, mint az ószövetségi zsidóság. A keresztény üdvtörténet elfogadó álláspontja a történelemmel, mint egyszeri események sorozatával nyilvánvalóan hozzájárult a lineáris időképzet és a modern haladáselvűség kialakulásához az európai civilizáció történetében.

A „modern" időfelfogás és az idő keresztény fogalma

A világtörténelem keresztény koncepciója

A kereszténység mindenhova magával vitte az archaikus társadalmaktól eltérő időfelfogását. Az európai középkor keresztény történetírása a világtörténelmet a keresztény üdvtörténet keretében szemlélte. A történelem kezdetének a teremtést,

végének Jézus Krisztus második eljövetelét, középpontjának a Megváltó megtestesülését tartotta. E felfogás szerint a történelem végérvényesen egyszeri, s egyben előrehaladó folyamattá vált. A középkori krónikaírók a legkülönfélébb korszakbeosztásokkal igyekeztek felvázolni a világtörténelem keresztény koncepcióját. Szent Ágoston a Kr.u. 4-5. század fordulóján a történelmet hármas tagolásban szemlélte – törvények előtti kor, törvények kora és az isteni dicsőség kora – és hat világkorszakra osztotta. Hugo de Saint-Victor a Kr.u. 12. század elején a természeti törvények, az írott törvények és a kegyelem korára tagolta a világtörténelmet. A Kr.u. 12. század végén Joachim da Fiore az Atya, a Fiú és Szentlélek korszakáról beszélt.

A nyugati modernség időfelfogásának megszületése

A kereszténység által elterjesztett lineáris időfogalom az archaikus társadalmak időképzetével szemben világos és egyértelmű kivételt jelentett, ami később a modern időfelfogás és a haladáselvű történetszemlélet kiindulópontjává vált. A kora újkorban terjedt el az az elképzelés, hogy az „új" lehet jobb, mint a „régi". Szimbolikus jelentőségű, hogy Bacon felfogása éppúgy ezt az újszerű álláspontot képviselte a 17. századi Angliában, mint a „régiek" és a „modernek" irodalmi vitája a Napkirály korának Franciaországában. Az idő fogalmával kapcsolatos szemléletmód megváltozását az európai történelem felgyorsuló dinamizmusa is megalapozta, de a keresztény üdvtörténeti koncepció eleve megfelelő gondolati sémát szolgáltatott a haladáselvű történelemszemlélet megfogalmazásához. A nyugati modernség felfogásában a történelmi változás egyre inkább a fejlődés fogalmával vált azonossá, amiben benne rejlett a végtelen haladás lehetősége. A „hosszú 19. században" megszülető történelemfilozófiák az emberiség történetét fejlődéselvű koncepciók keretébe ágyazták. Hegel és Marx gondolati rendszere az emberiség történetét a végkifejletéhez közeledő nagy emancipációs történetként beszélte el. A történelmi szemlélet és a történelemfilozófiai gondolatforma érvényesülése az egész újkori gondolkodásra rányomta a bélyegét.

A „modern" és a keresztény időképzetek egybevetése

Az európai modernitás haladáselvű időfelfogása ugyan a kereszténységből vezethető le, mégsem azonosítható teljesen a keresztény időszemlélettel. A modern időképzet szerint a történelem a társadalmi és emberi viszonyok jobbulása felé halad. A történelmi folyamat során a fejlődés értelme világosan kirajzolódik a megismerő ember számára. A történelmi események egyszeriek és immanensek, illetve olyan eseménysort alkotnak, amelyből az emberi ész képes kikövetkeztetni a fejlődés irányát. A kereszténység is elfogadja egyedi és egyszeri események sorozataként a történelmet, de a múltbeli előképek beteljesedésének tekinti azt. Ennek a felfogásnak a modellje az Ószövetség és az Újszövetség kapcsolatából vezethető le. Az ótestamentumi előképek értelme az evangéliumokban világosodik meg, de a beteljesedett előkép mindig túlszárnyalja előzményét. A keresztény szemlélet szerint a történelmi idő elsősorban arra szolgál, hogy a csíraformában már meglévő lehetőségek gyümölcsöt hozzanak. A modern időképzettel szemben a fejlődés lényege nem valami gyökeresen újszerű dolog megjelenése, hanem egy korábban is létező elv mind teljesebb kirajzolódása.

A keresztény megközelítésmód eltért az archaikus társadalmak ciklikus időképzetétől, de az újkor haladáselvű történelemszemléletétől is. A keresztények mindenekelőtt a szakrális üdvtörténetről alkotott nézeteik megfogalmazásakor alkalmazták ezeket a gondolatokat. Az általuk kialakított üdvtörténeti időfelfogás megakadályozta őket abban, hogy a profán történelemre vonatkozóan fenntartások nélkül magukévá tegyék a modern és evilági fejlődésfogalom valamennyi aspektusát. A modern fejlődésfogalom és a hozzá kapcsolódó időképzet egyébként általában is jól jellemzi a „kereszténység" és a „modernség" viszonyát. Az európai „modernitás" végső soron keresztény gyökerekből született, de a kora újkor kezdetétől fokozatosan eltávolodott kulturális előfeltételeitől. A modern haladáselvűség időfogalma sem jöhetett volna létre keresztény előzmények nélkül, noha mégsem azonosítható velük teljes mértékben.

Antikvitás, középkor és reneszánsz

A modern haladáselvű gondolkodás kibontakozása előtt azonban számolni kellett egy másik szemléletmód kialakulásával is. A reneszánsz idején született meg az európai múlt hármas tagolódásának koncepciója. Az ókor-középkor-újkor korszakolást napjainkban is alkalmazzák a világtörténelem főbb időszakainak meghatározására. Ez a hármas tagolás eredetileg az európai történelem korszakolásából származott. Kialakulása szorosan összefüggött azzal a ténnyel, hogy a klasszikus ókort eszményítő humanisták egyre inkább elvesztették érdeklődésüket a középkori keresztény történetírás korszakolási törekvései iránt. A 18-19. században az ókor-középkor-újkor felosztás fokozatosan a haladáselvűség modernista koncepciójává alakult át, és az egymásra következő korszakokat egy fejlődési sor egymás után jövő tagjaiként értelmezték. Az ókor-középkor-újkor tagolás mégis nagy jelentőségre tett szert, mert az európai civilizáció történelmi mozgásirányát bemutató újkori elképzelések ebben az értelmezési keretben születtek meg.

A reneszánsz önértelmezése

Antik eszmények, hanyatló középkor és újjászülető jelen

A reneszánsz humanistái között alakult ki először az a vélemény, hogy a görög-római antikvitás és a saját jelenükben megtapasztalt kulturális megújulás közötti időszak a hanyatlás és a sötétség (*tenebrae*) korszaka volt. A római birodalom utolsó századaiban a barbárok – gótok és vandálok – többször is kifosztották az Örök Várost és utat nyitottak a történelmi feledés időszakának. A reneszánsz képzőművészet eredményeit összegző Vasari 1550-ben megjelent művében, *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek életé*ben szomorú tényként említette meg, hogy a nyugat-római birodalom bukása után Itália a művészet hanyatlásának hazája lett. Vasari számára a görög modor (bizánci művészet) és a gót modor (a középkori francia katedrálisok művészete) egyaránt a klasszikus ókori művészet elfajzását jelentette. A reneszánsz során végbemenő kulturális újjászületés ezzel szemben az ókor felélesztését és az igazi természethűség megvalósítását hozta magával. A középkori „modernek", mint a

gótikus stílus megteremtői, és az antik örökséget megtestesítő „régiek" ábrázolásmódját megmerevítő bizánci művészek a végsőkig vitték a kultúra tönkretételét. A humanisták által magasztalt jelen ehhez képest „újjászületést" jelentett, olyan új kezdetet, ami számos művész megjelenésével és a kultúra igazi felvirágzásával kapcsolódott egybe.

A humanisták nemcsak a képzőművészetek terén érzékelték a kulturális újjászületés jótékony hatásait. Az ókori minták alapján kiművelt latin próza, a görögtudás elterjedése, a régi kéziratok felfedezése és szövegkritikai elemzése, valamint a műveltség új koncepciója, amit a *studia humanitatis* fogalma fejezett ki, egyaránt a kulturális gyarapodás érzékelhető jegyeit alkották. Az ókori romok feltárása az archeológia kezdeteit hozta magával, új könyvtárak jöttek létre és születőben volt a Biblia jobb megértését segítő héber filológia. A cicerói stílus utánzása mellett egyre nagyobb jelentőségre tett szert az anyanyelvű irodalom. Amikor Giovanni Andrea dei Bussi pápai könyvtáros 1469-ben először használta a középkor (*media tempestas*) kifejezést, saját korának növekvő öntudatát fejezte ki. Eszerint a mintául szolgáló ókor és a nagyszerű jelen közé egy önálló korszak ékelődött be, amit a reformáció korától *media aetas*nak vagy *medium aevum*nak, azaz középkornak nevezett a történetírás.

A reneszánsz, mint az újkori individualizmus előzménye

A középkor megítélése az újkorban kezdettől fogva a reneszánsz humanistáinak hatása alatt állt. A polgárság felemelkedésével megszülető eszmeáramlatok egyrészt önkéntelenül is átvették, másrészt új összefüggésbe helyezték a *media aetas* és a reneszánsz viszonyát. Voltaire a reneszánszt már a felvilágosodás előzményének tartotta. Jacob Burckhardt 1860-ban közzétett *A reneszánsz Itáliában* című művében úgy fogta fel a reneszánszt, mint a modern individualizmus előzményét. A 19. század polgári világképét nagymértékben meghatározta az európai értelmiség haladásba vetett hite, aminek mértékéül az egyéni, polgári szabadság és az autonóm személyiség kiteljesedése szolgált. Számos író és filozófus szemében a reneszánsz és a felvilágosodás is az európai történelemnek ebbe a fejlődési ívébe illeszkedtek.

Vasari a 16. században a klasszikus ókori és reneszánsz művészet felvirágzását még olyan ténynek tartotta, ami az emberi dolgok természetes velejárója. Eszerint a születés, a növekedés és a pusztulás, illetve a megújulás lehetőségét jelentő feltámadás nemcsak az egyéni emberi életet, hanem a kultúra mozgásformáját is ábrázolja. *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete* a történelmet élőlények, élő szervezetek élettörvényei alapján mutatja be. Vasari szemléletében az organikus analógia kapcsolódott össze azzal a hérodotoszi történelemfelfogásra emlékeztető gondolattal, ami a dolgok hanyatlását, elmúlását a történelmi változás elválaszthatatlan velejárójának tartotta. Ez a megközelítés a reneszánszt még olyan saját törvényszerűségekkel jellemezhető egyszeri újjászületésnek tartotta, ami nem illeszkedett a haladáselvű történelemszemlélet keretébe. A 18-19. századtól a filozófusok, a történészek és az irodalmárok már úgy tekintettek a reneszánszra, mint a személyiség születésére, s az első igazán említésre méltó korszakra Európa történetében. Ettől fogva a reneszánsz az európai civilizáció mozgását leíró – egyre határozottabban kibontakozó – fejlődéselvű történetszemlélet egyik fázisaként jelent meg.

Antikvitás, reneszánsz és felvilágosodás, mint a középkor ellentéte

Az európai civilizáció „napos" és „sötét" korszakai

A felvilágosodás és a francia forradalom vívmányaira igent mondó filozófusok és írók az európai történelem azon korszakait eszményítették, amelyek a felemelkedő polgárság értékválasztásait fejezték ki. A görög-római ókor, a reneszánsz, valamint a kora újkori klasszicizmus a polgári értékek és a racionális gondolkodás előképeiként jelentek meg számukra. Ebben az értelmezésben a görög poliszok vívmányai, az itáliai reneszánsz városállamainak felemelkedése és a kora újkori természettudomány eredményei azért váltak lehetségessé, mert a polgári szabadság megszületése lehetővé tette az autonóm személyiség szellemi és politikai teljesítményeit. A felvilágosodást, a racionalizmust és a francia forradalmat elutasító gondolkodók előszeretettel fordultak a keresztény középkor, illetve a barokk világképe és életérzései felé. A felvilágosodás pártján álló értelmiség a középkorra vonatkozóan a vallásos babona, a tekintélyelvű dogmák, valamint az egyéni lelkiismeret szabadságát sértő egyházi intézmények negatív szerepét emelte ki, míg a konzervatív oldal a felvilágosodás racionalizmusát, ateizmusát és a forradalmi terrort kárhoztatta. A felvilágosodás nézetrendszere a 19. században elsősorban a polgári világkép jellegzetes értékválasztásait fejezte ki. A keresztény középkort idealizáló vélemények nagyobbrészt háttérbe szorultak.

Ez az eszmetörténeti háttér utat nyitott a „sötét középkor" elképzelése felé. Már Voltaire is a babonaság és a szellemi tudatlanság időszakaként jellemezte a középkort. A 18. században Gibbon angol történész volt az első, aki a kora középkor századait „sötét korszaknak" (*dark ages*) nevezte. A 19. században a fejlődéselvű történetfilozófiák egy része, mint például Hegel pozitívan értékelték a keresztény vallás szerepét az emberiség emancipálódása felé vezető úton, mégis negatív közhelyek éltek tovább szívósan a középkori kereszténység jellegéről. Hasonlóképpen alakult a középkor társadalmi viszonyainak megítélése. A történész Guizot elemzései a 19. század első felében alaposan bemutatták a középkori rendiség, mint fokozatosan kialakuló szabadságintézmények szerepét, a közvélekedés mégis elsősorban a hűbériség hierarchikus viszonyait tartotta a reneszánsz előtti Európa jellemző vonásának. A modern polgári és emberi szabadságjogok történelmi előzményei legfeljebb a késő középkortól kerültek bemutatásra. Némi túlzással azt lehet állítani, hogy a 18-19. század Európa-képére erősen hatott az a kísértés, hogy az európai történelem első említésre érdemes korszaka a reneszánsz volt, ami legfeljebb a modern szabadságeszme kiteljesedése szempontjából tarthat számot érdeklődésre.

A modern társadalom születésének ábrázolói: Marx és Weber

Hasonló irányba hatott a marxista történetszemlélet néhány következtetése is. Marx a 19. század derekán a kapitalizmus és a polgári társadalom kialakulásának magyarázatához kidolgozta az eredeti tőkefelhalmozás elméletét, amelyet a 15-16. századi Nyugat-Európára jellemző folyamatként gondolt el. A polgári társadalomtudomány részéről Max Weber 19-20. század fordulóján a protestáns etika újkori kapitalizmus születésére gyakorolt hatásának megrajzolásakor a reformációt tartotta a modern Európa kialakulása felé vezető út legfontosabb lépésének. Marx és Weber egyaránt a modern kapitalizmus létrejöttének okait próbálták megérteni. Szemléletmódjuk eltért abban, hogy a társadalmi jelenségek magyarázata során Marx a

gazdasági szempontokat tartotta elsődlegesnek a vallási és kulturális összefüggésekkel szemben, míg Weber úgy vélte, hogy társadalmi, gazdasági, illetve vallási, kulturális tényezők egyaránt lehetnek a történelmi folyamat hajtóerői. Az újkori kapitalizmus kialakulását vizsgálva Weber vallásszociológiai szempontokat helyezett előtérbe. Ennek során a protestáns etikát állította az első helyre az európai kapitalizmus megerősödését döntő módon befolyásoló tényezők között, míg Marx gazdasági és társadalmi változásokból vezette le a tőkés fejlődésnek lendületet adó eredeti tőkefelhalmozás kibontakozását. A két nézőpont közös vonása volt azonban, hogy a modern Európa születését nem a középkori fejlődésből kiindulva próbálta megérteni, hanem a reneszánsz utáni történelmi jelenségekre helyezte a hangsúlyt.

Az európai középkor képe a 19. században

A kétségtelen előítéletek ellenére a középkor a „hosszú 19. század" Európájában is szakadatlan érdeklődés tárgya maradt. Elmúlása óta sokan igyekeztek felidézni tartalmait telve nosztalgikus és romantikus ábrándokkal. A lovagkori ideák letűnése már Cervantest is foglalkoztatta a 16. században, a barokk eposzok pedig a hősi-lovagi életérzést igyekeztek feltámasztani. A romantika is különleges érdeklődéssel fordult a középkor felé. Novalis és Chateaubriand megalkották romantikus látomásukat, amelyben a keresztény Európa múltját idealizált módon mutatták be. A romantikus költők számára a középkor olyan „poétikus korszak" volt, amelyet szembeállítottak a sivár jelen valóságával.

A nosztalgikus érzések mellett a középkor iránti érdeklődést befolyásoló másik hatás a történettudomány fejlődéséből származott. A forrástanulmányokon és a kritikai módszeren alapuló történetírás kialakulása a középkorból származó források – krónikák, oklevelek stb. – kiadásával járt. Ezek között különleges értékkel bírt a Georg Heinrich Pertz által 1826-ban elindított forrásgyűjtemény a *Monumenta Germaniae Historica,* de számos más forráskiadásra is sor került. Ezek a gyűjtemények nagyban hozzájárultak a nemzeti múlt jobb megismeréséhez az egyes országokban.

A középkor iránti érdeklődés harmadik tényezője a születő nacionalizmusokból táplálkozott. A 19. századi Európa a nemzetállamok kialakulásának korszaka volt. A kialakuló nemzettudat igényelte a nemzetek történetének alapos megismerését. A középkor századai az európai nemzetek „hőskorát", korai történetét tárták fel.

Az „értékőrző európaiság" történetírása a 20. században

„Kereszténység" és „szabadság" Európa történetében

A 20. század nagy történelmi megrázkódtatásai – forradalmak, világháborúk és totalitárius rendszerek – jelentős mértékben módosították a 19. századi gondolkodók Európa-képét. A 18-19. század során a keresztény középkort a modern polgári társadalom ellenpontjaként mutatták be. A modern racionalizmus és liberalizmus szembeállította egymással a kereszténységet és a szabadságot, a feltétlen vallásos hitet és az autonóm személyiség kibontakozását. Ehhez képest a 20. században a polgári humanista és a keresztény humanista gondolkodók, történetírók – politikai

terminológiával kifejezve a polgári liberális és a keresztény konzervatív irányzatok – a modern barbárság és a tömegtársadalmak, valamint a jobb és baloldali totalitárius rendszerek szorításában olyan értékőrző magatartásformákat alakítottak ki, ami tudatosította az európai civilizáció vallási és kulturális tartalmait, illetve igyekezett szintézisbe foglalni az addig ellentmondásosnak tartott tendenciákat. A keresztény középkor és a modern szabadságeszme már nem egymással szembeállítva került elő, hanem az európai kereszténységet a nyugati szabadságintézmények egyik fontos előfeltételeként mutatták be. Eszerint a „kereszténység" és a „szabadság" együttesen alkották az európai civilizáció alapvető értékeit. Ettől fogva a modern társadalom keresztény gyökereinek vizsgálata újszerű szempontok alapján tarthatott számot érdeklődésre. A középkori kereszténység megismerésének szándéka egyfajta „értékőrző európaiság" jegyében fogalmazódott meg, ami a 19. században virágkorát élő „nemzeti történetírásokkal" szemben a közös európai örökség szempontjait helyezte előtérbe. Christopher Dawson, Gonzague Reynolds, Oskar Halecki, Étienne Gilson, Johan Huizinga munkássága jól mutatta e törekvések jellegét.

„Reneszánszok" az európai kultúra történetében

Ezek a változások a középkor és a reneszánsz közötti viszony megítélésére is kihatottak. A 20. század első felében a történészek már inkább a középkor és a reneszánsz között fennálló folyamatosság felől közelítettek a 14-15. századhoz. A középkorkutatók burckhardti felfogással szembeni „lázadása" nemcsak a középkori civilizáció teljesítményeinek elismeréséhez vezetett, hanem korábban a reneszánszhoz tartozónak tekintett kulturális jelenségekről is bebizonyították, hogy történelmi előzményei a középkorban gyökereznek. Szent Ferenc természetszeretete például a középkori *protoreneszánsz* sajátos megnyilvánulási formájának tekinthető. Ennek a szemléletmódnak volt nagy hatású képviselője a holland Huizinga, aki egyfelől fokozatos átmenetet vélt felfedezni a középkor és a reneszánsz között, másrészt rávilágított arra, hogy számos kulturális jelenség, amelyet korábban a reneszánszhoz soroltak, valójában a középkori civilizáció kései utóvirágzásának tekinthető.

Hasonló irányba mutatott Haskins felfogása a „12. századi reneszánszról". Haskins szerint Nyugat-Európában a 12. század során az antikvitás recepciójának új korszaka kezdődött, ami törekvéseiben és mértékében legfeljebb az itáliai reneszánsszal mérhető össze. Mindent egybevetve a középkor és a reneszánsz közötti határok a 20. századi történetírásban fokozatosan elhalványultak. Egyértelművé vált, hogy a középkor is felfogható úgy, mint „reneszánszok sorozata". A Karoling-reneszánsz, majd az ezredfordulón az Ottó-reneszánsz, illetve a „12. századi reneszánsz" nemcsak az itáliai „nagy reneszánsz" előzményeinek tekinthetők, hanem a klasszikus ókori örökség újragondolásának is önálló fejezeteit alkotják.

Európa-kép a második világháború utáni történettudományban

Az Annales-iskola történetírása

A Pirenne-tézis és az Annales-iskola „agrárforradalma"

Az európai múlt újraértelmezésében további fontos eredményeket hozott a társadalomtudományos szemléletmód és az interdiszciplinaritás előtérbe kerülése. Az

1920-as évek végén induló francia Annales-iskola paradigmatikus erejű példáját adta annak a törekvésnek, hogyan lehet a földrajzi, szociológiai és mentalitástörténeti szempontokat, illetve a kvantitatív módszereket egy „totális történetírás” keretébe integrálni. Az Annales a második világháború utáni évtizedekben a francia történetírás reprezentatív műhelyévé vált. Az ebben a keretben folytatott kutatások az európai középkor képét is nagymértékben átalakították. Henri Pirenne tézisével szemben, aki az ezredforduló utáni gazdasági felvirágzást a tengeri kereskedelem újjáéledéséből vezette le, az Annales történészei kimutatták, hogy az érett középkor gazdasági fellendülése mindenekelőtt a Rajna és a Loire közötti észak-francia területekről indult ki és elsősorban a mezőgazdasági termelés növekvő termésátlagaira támaszkodott, ami lehetővé tette a népesség jelentős mértékű gyarapodását és a városok újjászületését.

Nyugat-Európa 12-13. századi gazdasági és demográfiai növekedésének megrajzolása új perspektívába állította az európai gazdaság fejlődésével kapcsolatos nézeteket. Az újkori tőkefelhalmozás és az ipari forradalom jelentőségét továbbra sem vonták kétségbe, de hangsúlyozták, hogy ezt megelőzően is létezett egy alapvető „felhalmozási korszak”, ami kialakította a nyugat-európai gazdaság és társadalom struktúráit, és amire a későbbi fejlődés épülhetett. Eszerint az érett középkor kulturális vívmányai, a skolasztika, a katedrálisok művészete, a városi iskolák számának növekedése és a megszülető egyetemek nagymértékben a 12-13. századi agrár- és ipari felhalmozási folyamat sikerének kulturális következményei voltak.

A „hosszú ciklusok” fogalma

Az Annales újítása volt a hosszú ciklusok fogalmának kidolgozása. Francia, majd más európai történészek számos demográfiai, illetve ár- és bértörténeti vizsgálatot végeztek, aminek révén lehetővé vált a népességnövekedés és -fogyás, illetve a gazdasági konjunktúra és recesszió hosszú távú folyamatainak rekonstrukciója. A hosszú távú idősorok bebizonyították, hogy az iparosodás előtti Európa története az évszázados ciklusok váltakozásával is jellemezhető, ami nagymértékben behatárolta az anyagi civilizáció lehetőségeit. A hosszú ciklus mozgástörvényeit lényegében a földterület-népességszám viszony határozta meg. A népesség növekedése, új földek művelés alá vonása általában a gazdasági fellendülés jele, míg a népesség megfogyatkozása inkább recesszióra utaló tünet. A gazdasági konjunktúra és a recesszió a preindusztriális Európában sokkal szorosabban összefüggött a népességszám változásaival, mint a modern ipari kapitalizmus idején. Az éghajlat, az agrotechnika és az agrártermelékenység adottságai szigorú felső korlátot szabtak az adott földterületen eltartható maximális népességszámnak. A járványok, éhínségek, a relatív túlnépesedés, a háborúk és a zavaros politikai körülmények, a túlzott adóztatás egyaránt teremthettek olyan körülményeket, amelyek a népesség megfogyatkozásához („lefelé szálló ciklushoz”) és recessziós jelenségekhez vezettek. Ehhez képest az agrotechnikai újítások, vagy új termelési ismeretek elterjedése megnövelhette az adott területen eltartható népesség számát, ami kiváltotta a népesség gyarapodását és lehetőséget teremtett az ipari-kereskedelmi tevékenységet folytató városok létszámának növekedéséhez.

Az európai gazdaság és népesedés „hosszú ciklusai”

Európa történetét az Annales által feltárt hosszú ciklusok történetével is jellemezhetjük. A kutatások eredményei alapján úgy tűnik, hogy a késő római birodalomban a Kr.u. 3. századtól megfigyelhető volt a népességszám csökkenése, ami egészen a Kr.u. 7. századig tartott. A Karoling-birodalom megteremtése Nyugat-Európa első gazdasági és népesedési fellendülését is magával hozta, igaz egyelőre csak szerény mértékben. A 9-10. század politikai zavarain és anarchikus viszonyain túljutva lassú népesség- és agrárnövekedés bontakozott ki a 11. században, ami a 12. század elejétől erőteljesen felgyorsult. Nyugat-Európa 12-13. századi „gazdasági forradalma” a népesség megduplázódásával, fontos agrotechnikai újítások elterjedésével és a városok gyarapodásával járt. A 12. századi agrárforradalom eredményei által módosuló agrotechnikai felső korlátok és „népességi fékek” a 18. századi Angliában végbemenő mezőgazdasági újítások megjelenéséig behatárolták a népességnövekedés lehetőségeit. Az érett középkor gazdasági-demográfiai növekedése az 1280-as évektől lelassult. A 14-15. század lefelé szálló ciklusa a népességcsökkenés, pusztásodás, járványok, háborúk és bankcsődök időszaka volt. A válság nem hatott mindvégig egyforma erővel, és eltérő mértékben érintette Európa különböző régióit. A 15. század második felében már a kilábalás jelei is mutatkoztak. A hosszú ciklusok tanúsága szerint a reneszánsz kezdetei az európai történelem 14-15. századi válságával a háttérben bontakoztak ki. Tehát a humanisták által oly nagyra értékelt virágkor valójában feszültségekkel teli időszak volt, ahol az új műveltségeszmény zavarok és nehézségek ellenére született meg.

Az 1400-as évek végétől az 1620-as évekig tartott a következő „felfelé szálló” hosszú ciklus, a „hosszú 16. század”. A népességnövekedés ismét felgyorsult és a gazdasági aktivitás is fokozódott, amit olyan új tényezők színeztek át, mint az újvilági nemesfémek beáramlása következtében kibontakozó „árforradalom” vagy az európai kontinens nyugati és keleti régiói között kialakuló ipari-agrár munkamegosztás. A 17. században ismét kedvezőtlenebbé váltak az éghajlati és társadalmi feltételek az agrárnövekedés és a népességgyarapodás számára. Ezt az időszakot „kis jégkorszaknak” is szokás nevezni. További nehézségeket okoztak a harmincéves háború pusztításai, a francia abszolutizmus háborúi és növekvő adóterhei. A 18. század elejétől ismét új ciklus kezdődött, amit népességnövekedés és gazdasági fellendülés jellemzett. A felvilágosodás az előző századhoz képest „mosolygósabb” Európában bontakozott ki.

Az Annales-iskola a hosszú ciklusok fogalmának megteremtésével olyan tömeges folyamatokon – népességi, ár- és bérstatisztikákon – alapuló elemzési keretet alkotott meg, amely az európai történelem egyéb jelenségeinek felvázolásához is megfelelő hátteret adott. Az Annales szemlélete azt sugallta, hogy a hosszú ciklusok bizonyos mértékig behatárolják egy történelmi korszak lehetőségeit, de ez nem jelent egyoldalú determinizmust. A reneszánsz a 14-15. századi gazdasági és népesedési válság ellenére is kibontakozott, míg a „szellem kalandja” a „kis jégkorszak” ellenére is létrehozta az új tudományos világképet – Descartes, Kepler, Newton – a 17. századi Európában. Mindent egybevetve az Annales eredményei révén a hosszú ciklusokkal – a kulturális szféra viszonylagos „autonómiáját” is figyelembe véve – Európa kultúra- és művelődéstörténetét egyre alaposabban lehetett megrajzolni.

Az európai történelem korszakolásának újabb lehetőségei

A középkor és az újkor határán

A hosszú ciklusok végérvényesen kikezdték az európai történelem hagyományos felosztását. A gazdaság- és népesedéstörténeti tartalom, amit egy-egy hosszú ciklus magában foglalt, gyakran sokkal jobb értelmezési keretnek bizonyult az egyes történelmi korszakok megértéséhez, mint a politikai történéseket jelölő dátumok. Az Annales vívmányain túl a 20. századi történetírás egyéb eredményei is hozzájárultak ahhoz, hogy napjainkra a hagyományos ókor-középkor-újkor tagolás helyett jóval árnyaltabb megközelítésmód alakult ki. A középkor végét és az újkor kezdetét illetően egyértelművé vált, hogy egyetlen dátum sem képes maradéktalanul kifejezni a két korszak közötti váltás bonyolult tartalmi összefüggéseit. Ezt az is jelzi, hányféle módon kísérelték meg az újkor kezdetét meghatározni (1453 - Bizánc elfoglalása, 1492 - Amerika felfedezése, 1640 - angol polgári forradalom, 1789 - francia forradalom). Úgy tűnik, a középkor vége és a modern társadalom születése csak egy hosszú átmeneti korszak keretében írható le kellő árnyaltsággal. A modern történettudomány ezt az időszakot kora újkornak nevezte el.

A kora újkor az európai történelem 1500-tól 1800-ig terjedő korszakát fogja egybe, de kiterjeszthető akár a 14-15. századra, mert már ott is megfigyelhető a középkori struktúrák bomlása. Ennek ellenére a kora újkorban több évszázadon keresztül szívósan továbbéltek a középkori társadalom egyes elemei. A kapitalizmus és a nemzetállamok kialakulása igen lassan ment végbe. A modern európai államrendszer és a hatalmi egyensúly elvének létrejötte több évszázadot vett igénybe. A fokozatosan kibontakozó gazdasági-társadalmi változások is kevésbé megrázó átmenetet sugallnak a „hosszú 19. század" irányába – ezzel kapcsolatos Mendels *protoindusztrializáció* tézise –, mint az „ipari forradalom" koncepciója korábban hirdette.

Az ókor és a középkor határán

Nemcsak a középkor vége torkollik egy hosszú átmeneti korszakba, de kezdetei is több évszázados lassú átalakulás mentén írhatók le. A 20. század során a történészek számos vitát folytattak arról, hogy hol húzódnak az ókor és a középkor határai. Alfons Dopsch gazdaságtörténész úgy fogalmazott, hogy a kora középkori gazdaság tulajdonképpen a késő ókor folytatásának tekinthető. A jeles belga történész, Henri Pirenne pedig annak a véleményének adott hangot, hogy az ókor csak az iszlám hódításaival a Kr.u. 7. században zárult le végérvényesen. Pirenne szerint a görög-római ókor egységét a Földközi-tenger kereskedelme biztosította, ami egészen addig fennmaradt, amíg a Mediterráneum keleti medencéjében nem tűnt fel egy hódító ellenséges civilizáció. E változások vezettek a tengeri kereskedelem és a városok hanyatlásához, valamint ahhoz, hogy a Karoling-kor kezdetére az európai kultúra új magterülete Északnyugat-Európában alakult ki a vidéki földesúri gazdaság bázisán. Pirenne téziseit sokan vitatták, kétségbe vonva a városok, a pénzgazdálkodás és a kereskedelem hanyatlásának mértékét, valamint pontosítva a 6-7. századi gazdasági és kulturális törésvonal tartalmát. Ennek a vitának a jellege jól érzékeltette az ókorból a középkorba való átmenet főbb kérdéseit.

Más 20. századi történetírók a latin keresztény kultúrközösség kibontakozása, illetve a társadalom- és államszervezés eredményei felől közelítették meg a kora középkori változásokat. Gonzague Reynolds ebben az összefüggésben írt a „keresztény tető" alá hozott Európáról, Nagy Károly birodalmát az európai civilizáció kialakulása felé tett döntő fontosságú lépésként tartva számon. Christopher Dawson *Európa születése* című könyve azt a véleményt tükrözte, hogy a kora középkorban alapvető jelentőségű civilizációs folyamatok mentek végbe. Dawson szerint kétségtelen, hogy az európai civilizáció virágzó korszakai később látványos kulturális teljesítményekre voltak képesek, de a római birodalom bukása és az ezredforduló közötti időszakot vizsgálva magát a genezist ragadhatjuk meg. A lengyel Oscar Halecki az ezredforduló fontosságát emelte ki. Megítélése szerint Európa az észak- és közép-európai keresztény királyságok megszületésével nyerte el azt a formáját, ami a későbbi történelmi fejlődés alapjává vált. A korábbi lépések legfeljebb a kialakulás lépcsőfokait jelentették.

A manapság mértékadó véleményt a kora középkorral foglalkozó neves amerikai történész, Peter Brown álláspontja fejezi ki a legjobban, aki a Diocletianustól Nagy Károlyig terjedő több évszázados átmeneti korszak megalkotásával vitán felülivé tette a klasszikus görög-római világtól megkülönböztethető kései antikvitás – a korai középkor szinonimájaként is használható – fogalmát. A kora újkor értelmezéséhez hasonló módon a kora középkort illetően is egyre nagyobb hangsúly került az átmenet fokozatosságára. Úgy tűnik, jelenleg egyedül az érett középkor 12-13. századi gazdasági fellendülése alkot vitán felül álló karakterisztikus egységet a történészek számára. Az ezt megelőző és követő korszakok inkább a hosszú átmenetiség jegyében írhatók le. Mindent egybevetve a 19-20. századi történetírás számos vonatkozásban átértékelte az európai történelem reneszánsz korban megalkotott ókor-középkor-újkor tagolását, és hozzájárult egy árnyaltabb, többtényezős történetszemlélet kialakulásához.

Bibliográfia

Benson, Louis - Constable, Giles - Lanham, Carol D. (szerk.) (1982): *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century,* Clarendon Press, Oxford

Bloch, Marc (1970): *La société féodale*, Michel, Párizs

Braudel, Fernand (1995): *Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II.* University of California Press, London

Braudel, Fernand (1985): *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. 15-18. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen,* Gondolat, Budapest

Breisach, Ernst (2004): *Historiográfia,* Osiris, Budapest

Brooke, Christopher (1969): *The Twelfth Century Renaissance,* Thames and Hudson, London

Brown, Peter (1974): *Mohammed and Charlemagne,* in: Daedalus, Vol. 103. No.1. pp. 25-33.

Brown, Peter (1999): *Az európai kereszténység kialakulása,* Atlantisz, Budapest

Burckhardt, Jacob (1978): *A reneszánsz Itáliában,* Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest

Bury, John B. (2010): *The Idea of Progress,* Echo Library

Chateaubriand, Francois, R. (1820): *Génie du christianisme, ou beautés de la religion chrétienne,* A. Lacrosse, Brüsszel
Chateaubriand, Francois, R. (1978): *Essai sur les révolutions – Génié du christianisme,* Gallimard, Párizs
Chateaubriand, Francois, R. (1881): *A kereszténység szelleme*, Hunyadi Mátyás Int. Budapest
Chaunu, Pierre (1971): *A klasszikus Európa,* Gondolat, Budapest
Chaunu, Pierre (1998): *Felvilágosodás,* Osiris Kiadó, Budapest
Cipolla, Carlo M. (1989): *Before the Industrial Revolution,* Routledge, London
Daileader, Philip - Whalen, Philip (szerk.) (2010): *French Historians 1900-2000*: New Historical Writing in Twentieth-Century France, Wiley-Blackwell, Oxford
Daniélou, Jean (2006): *A történelem misztériuma,* Kairosz Kiadó, Budapest
Dawson, Christopher (1932): *The Making of Europe, An Introduction to the History of European Unity,* Sheed and Ward, London
Dawson, Christopher (é.n.): *Európa születése,* Athenaeum, Budapest
Dawson, Christopher (1948): *Religion and Culture,* Sheed and Ward, London
Dawson, Christopher (1950): *Religion and the Rise of Western Culture,* Sheed and Ward, London
Dawson, Christopher (1957): *The Dinamics of World History,* Sheed and Ward, London
Delumeau, Jean (1984): *La civilisation de la Renaissance*, Les Éditions Arthaud, Párizs
Dennett, Daniel C. (1948): *Pirenne and Muhammad,* in: Speculum, Vol. 23. No. 2. pp.165-190.
Dopsch, Alfons (1968): *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europaischen Kulturentwicklung,* Scientia Verlag, Aalen
Duby, Georges (1979): *Guerriers et paysans. 7-12. siécle. Premier essor de l'économie européenne,* Gallimard, Párizs
Duby, Georges (1984): *Fondements d'un nouvel humanisme: 1280-1440*, Skira, Genf
Eliade, Mircea (1993): *Az örök visszatérés mítosza,* Európa Könyvkiadó, Budapest
Eliade, Mircea (2006): *A vallási hiedelmek és eszmék története,* Osiris, Budapest
Frank, Kenneth W. (1993): *Pirenne Again: A Muslim Viewpoint*, in: The History Teacher, Vol. 26. No.3. pp.371-383.
Ganshof, Francois-Louis (1936): *Henri Pirenne and Economic History*, in: The Economic History Review, Vol. 6. No. 2. pp.179-185.
Garin, Eugenio (1965): *Philosophy and Civic Life in the Renaissance,* Harper-Row, New York
Gilson, Étienne (1944): *L'Esprit de la philosophie médiévale,* Vrin, Párizs
Guizot, Francois (1855): *Histoire des origines du gouvernement représentatif en Europe,* Didier, Párizs
Guizot, Francois (1867): *Az európai polgárosodás története,* Stolp Károly tulajdona, Pest
Halecki, Oscar (1950): *The Limits and Divisions of European History,* Sheed and Ward, New York
Halecki, Oscar (1952): *Borderlands of Western Civilization: a History of East Central Europe,* The Ronald Press Co. New York
Halecki, Oscar (1963): *The Millenium of Europe,* University of Notre Dame Press, Notre Dame
Halecki, Oscar (1993): *Európa millenniuma,* Századvég Kiadó, 2000, Budapest

Halecki, Oscar (1995): *A nyugati civilizáció peremén,* Századvég Kiadó, 2000, Budapest
Haskins, Charles Homer (1982): *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century,* Clarendon Press, Oxford
Huizinga, Johan (1982): *A középkor alkonya,* Helikon, Budapest
Katus László (1983): *Henri Pirenne*, in: Henri Pirenne: A középkori gazdaság és társadalom története, Gondolat, Budapest, pp.11-32.
Locas, Claude (1973): *Christopher Dawson: A Bibliography,* in: The Harvard Theological Review Vol. 66. No. 2. pp. 177-206.
Mendels, Franklin (1972): *Proto-Industrialization, The First Phase of the Industrialization Process,* in: Journal of Economic History, Vol. 32. No. 1. pp. 241-261.
Nisbet, Robert (1980): *History of the Idea of Progress,* Heinemann, London
Novalis (1991): *Kereszténység avagy Európa (Töredék 1799-ből),* in: Magyar Filozófiai Szemle, 91/4. pp. 625-642.
Perkins, Mary Anne (2004): *Christendom* and *European Identity*. The Legacy of a Grand Narrative since 1789, Walter de Gruyter, Berlin-New York
Pirenne, Henri (1970): *Mahomet et Charlemagne,* Presses Universitaires de France, Párizs
Reynold, Gonzague de (1934): *L'Europe tragique,* Spes, Párizs
Reynold, Gonzague de (1941): *Qu'est-ce que l'Europe?* Éditions de la Librairie de l'Université, Fribourg
Reynold, Gonzague de (1944-57): *La Formation de l'Europe*, I-VII. LUF-Plon, Fribourg-Párizs
Salzmann, Bernhard (2006): *Europa als Thema katholischer Eliten,* Academic Press, Fribourg
Swanson, Robert Norman (1999): *The Twelfth-century Renaissance,* Manchester University Press, Manchester
Vasari, Giorgio (2008): *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete,* Tóth Könyvkereskedés, Budapest
Verhulst, Adriaan (1989): *The Origins of Towns in the Low Countries and the Pirenne Thesis,* in: Past and Present, No. 122. pp. 3-35.
Weber, Max (1979): *Gazdaságtörténet,* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest